

С.Б.Жұмағұлов

*Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті***Әлкей Хақанұлы Марғұлан**

Мақалада көрнекті қазақ энциклопедист-ғалымы, отандық ғылымның титаны Әлкей Хақанұлы Марғұланның ғылыми-зерттеу шығармашылығының қайталанбас қырлары қарастырылды. Әдебиеттанудағы ғылыми ізденістердің жаңалығы мен өзектілігі көрініс тапты. Сонымен қатар ғалымның бойындағы қасиеттері ХХ ғасырдың басындағы Алаш қазақ интеллигенциясы рухани ізбасарлығымен байланыс тұрғысынан қарастырылды.

Кілтті сөздер: Әлкей Марғұлан, Алаш зиялылары, азаматтық шығармашылығы, ғылыми-шығармашылық тұлғасы, ғылыми ғұмырнама, әмбебап әдебиетші, Абай мұрасы, Шоқан мұрасы, Құнанбай Өскенбайұлы.

Қазақтың алып даласы елге тұтқа болған талай тархандардың әрі әлемге ғылым-білімнің нұрын төккен ғұламалардың құтты мекені, ырысты өлкесі болған. Тектілікке тән жасампаздық ғұмырын өмірінің асқақ тұғыры деп білген ұлт зиялылары елге қызмет етудің құтты білігін рухани жарасымда өркендеудің күре тамырына айналдыруда өшпес із, мәңгілік өнеге қалдырды. Қазақ руханиятындағы сондай кемел қасиетке ие дара тұлғалардың бірегейі — Әлкей Хақанұлы Марғұлан.

Ақжан Машани қазақ даласының ұлы перзенті әл-Фараби мұрасының маңызын ғалымның имани қасиеттерімен байланыстырып: «Ғалым деген сөздің өзі аса жоғары қасиетті есім. Ол өзі көп тараулы, терең білімді, шексіз ғаділ, қайырымды, адамдық ардың жоғары дәрежесін тұтынған адам болу керек. Ондай **Есім** ешкімнің алдында жалбыранып, бақыт іздеп, бас имеске керек. Ондай адамды дүние пұлы, әлемнің бағы, патшаның тағы қызықтырмаған керек. Оның іздегені ғылыми хақиқат. Ол бір тұрған адам баласының ақыл ойының бейне бір әлемге бірдей шам шырағы болу керек. Ғалым **Есіміндегі** өзінен жоғары мәнсаптың алдында шыбындау, өзінен төменнің алдында қырыңдану сияқты сасық паңдық деген болмас керек. Осындай **Есім** күнделікке азбайды, мәңгілікке тозбайды. Ондай **Есім** бізде болған ба? Болған, ол — Фараби», — деген болатын. Осы бір ілкі қасиеттердің қазақ топырағында Шоқан Уәлиханұлы, Ахмет Байтұрсынұлы, Қаныш Сәтбайұлы, Бауыржан Момышұлы сынды ғасыр саңлақтары арқылы дәстүр арнасында жаңғырып, отандық тарих пен мәдениет, әдебиет пен өнердің сан ғасырлық мұрасын кешенді зерттеген Әлкей Хақанұлы Марғұланның ғылыми-шығармашылық тұлғасымен сабақтасуы ғажайып та заңды құбылыс.

1919 жылы Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының баласы Әмен қамқорлығымен Керекудегі мұғалімдер курсына оқыған дарын кейіннен қыр перзенттерінің рухани орталығы болған Семей педагогикалық техникумында білімін ұштады. Шәкәрім ақын «Таң» журналына жаңа әнмен байғазы», «Таң» журналына тағы бір әнмен байғазы» өлеңдерін арнаған, «Таң» журналының (1925 жыл. Наурыз-маусым) және «Қазақ тілі» газетінің (1919–1929) редакциялық істеріне араласып, алғашқы мақалаларын жариялайды. Бұл ретте Әміре Қашаубаевтың Париждегі концерті, жүлде алуына қатысты жазған мақаласы ерекше назар аудартады.

Қандай да болмасын таланттың бойындағы хас даралық қасиеттерінің тұнық тұмасы — туған жері, өскен ортасы. Міне, Мәшһүр Жүсіп, Жаяу Мұса, Имантай сынды ұлт рухани мәйегін кейінгі ұрпақ санасына сіңірген тарландардан бата алған дарын ғалым болып қалыптасуына Сұлтанмахмұт Торайғырұлы, Әбікей Сәтбайұлы, Қаныш Сәтбайұлы, Хакім Иманбекұлы, Жағыппар Секербайұлы ерекше әсер еткенін зор ілтипатпен атап көрсеткен-ді. Ал Алаш арыстарымен рухани арнадағы шығармашылық тығыз байланыста болуы Әлкей Хақанұлының азаматтық тұлғасы және ғалымдық келбетіндегі ұлттық ұстанымдарының мызғымас негіздерін мәңгілікке қалады.

ХХ ғасыр бедеріндегі қазақ ғылымының Атиллаасы іспеттес тұлғаның 1926–1927 жылдары КСРО Ғылым академиясының одақтас және автономиялық республикаларды зерттеу жөніндегі комитет мүшесі академик А.Е.Ферсман, профессор С.И.Руденко басшылығымен Қазақстан және Алтай бойынша ұйымдастырылған экспедицияларының жұмысына қатынасуы болашақ ғылым ізденістеріне кең өріс ашты. Әсіресе экспедиция барысында Алаш қайраткері Әлихан Бөкейханмен бірлесіп қызмет атқаруы өмір белесіндегі тарих тартуы тұрғысынан қалам қарымына, елшілдік мұраттағы отаншыл қасиетіне бұла күш дарытты.

Саяси қысым шығармашылық еркіндікті үнемі тұсаулап отырғанымен, ғалым өз естеліктерінде Алаштың рухани көсемдерінің ұлт керегі дегеннен бас кетсе де тартынбаған ерен еңбектері мен қастерлі есімдерін қашанда зор құрмет сезіммен еске алып отырды. Мысалы, «Біздің Мұхтар» (1976) атты жинаққа енген «Алғашқы өрлеу» мақаласында: «...Мұханның атын көпшілікке әйгілі еткен ең алдымен «Абай» журналы еді. Бұл журналда Мұханның беташары деуге болады. Өйткені оны бірінші рет ұйымдастырып, оның негізгі мақалаларын жазған көбінесе Мұханның өзі болатын. Бас редакторы — Жүсіпбек Аймауытов» [1], — деп жазды. Ал Мағжан ақынның сұлулық әлемінің тылсым құдіретін Жүсіпбек Аймауытұлынан кейін эстетикалық биікте әдіптеген де Әлкей Марғұлан болатын. «Менің өз білуімде, қазақтан сол кезде екі әдемі кісі болатын. Мынау сұлулықты, ләззәттылықты, сосын дүниедегі жақсы нәрсені жақсы көретін екі кісі болып еді. Біреуі — Мұхтар, екіншісі — ақын Мағжан болатын. Осы екеуінің түріне қарағанымызда, құлпырып тұрған қыран құстай оларға еш пенде жетпейді деп ойлайтынбыз» деген тебіреніс күйіндегі сағыныш сазымен өрнектей отырып жеткізді [2; 68].

Алаш зиялылары ер басына күн түскен алмағайып әрі ар өлшемі таразыға тартылар тайталас тағдыр тауқыметіне қарамастан, ата-баба қанынан дарыған имани қасиеттеріне берік болды. Оның терең тамырлы діңгегін дауылды жылдар екпіні де шайқалта алмады. Сталинизм зобалаңында Алаштың арлы ақыны Мағжан Жұмабайұлы тергеушінің: «Ленинградта тұрғанда кімдермен байланыс жасадыңыз?» — деген арандатқыш сұрағына: «Ленинградта көп тұрғаным жоқ. Елден әйелімді шақыртып алдым. Досым, әрі **поклоннигім Әлкей Марғұлан** есімді жігіт жиі келіп тұрды, әйтсе де көп ұзамай ол жігіт ауырып, ауруханаға түсті. Содан байланысымыз үзіліп қалды» — деп жауап берді. «Ойнайды заман сойылы — ақын өлтіру ойыны! Заңын да салып соңына, жарын да салып соңына, көріне даусын жеткізбей, еліне даусын жеткізбей, аузы мен мұрнын тығындап, сыртынан сұмдар сыбырлап, жас бала демей қарбытып, баспана бермей қаңғытып, ойнайды заман сойылы — ақын өлтіру ойыны» (Жұматай Жақыпбаев) қазақ ұлтының зиялы қауымын қынадай қырған өлара тұста арлы ақын Мағжан Жұмабайұлы Алаш аманатын арқалаған Әлкей Марғұланды саяси арандатудан қорғап қалды. «Ішкі істер наркомының айлакер тергеушісі кейіннен Мағжан аузынан шыққан кісілердің тізімін жасапты. «Қайсысы қай жерде жүр» деп әлгі тізімді қайыра әкеліп алдына тартыпты. Сонда Мағжан Әлкей Марғұлановтың тұсына «өлді» деп белгі соғыпты» [3]. Міне, Мағжандай ұлт перзентінің елдік қасиеттерді асқақ тұтқан өрлігі мен ерлігі Алатаудай асқақ, Ұлытаудай нар тұлғасындағы парасат әлемінің ұлық дидарын асқақтата түседі. Осы ретте Әлкей Хақанұлының азаматтық һәм ғылыми-шығармашылық тұлғасының қалыптасуындағы Алаш қайраткерлерінің өрісті ықпалы ғұламаның ғылыми ғұмырнамасын тұрғысынан терең екшеуді, байыпты зерттеуді қажет етеді.

Әлкей Марғұланның естеліктері Алаштың ақылмен ақындары мен сал-серілерінің өршіл рухтағы әсемдік күйге бөлейтін сыршыл әуезге толы ғажайып та жарқын ойға толы бір бүтін жойқын әлем іспеттес. Қазақ әдебиеті мен өнері Халық университетінде 1974 жылы 16 тамызда сөйлеген сөзінде Мұхтар Әуезұлы туралы тереңнен сыр шертіп, суреткердің әсемдік әлеміне қатысты: «Ол алтын адам бейнесін жасаған суретші, оны әдебиеттің сұлулық қақпасына әкеліп кіргізген кісі... Мұқан адамшылыққа жол ашқан, айға, аспанға, жұлдызға ұмтылған кісі. Әуезов көптеген шығармаларында көтерген мәселелері — терең ойлы, ар, намыс, шындық, адалдық. Ар, намыс, шындық — бәрі бір категория. Ар, намыс бар жерде шындық та болады. Оған негіз болған нәрселер — Абай үлгісі, Абайдың школасы десем, шынында Мұқанның жаңағы ой қазыналары көбінесе кемеңгер Абайға барып тіреледі», — деп дәстүр негіздерінің болат өзек түптөркініне ой сала зерделейді [4,5].

Семейде Мұхтар Әуезұлымен танысқан Әлкей Хақанұлының Абай туған қасиетті Шыңғыстауда болуы да оның өмір белесіндегі айтулы кезеңді. Асылдың сынығы Тұрағұлмен жүздесіп сырласуы қазақтың бас ақынының көркемдік құпиясына енуіне, ұлт рухының айбыны болған қасиетті мекенінің рухани тыныс-тіршілігімен етене танысуына серпін берді. Ақын туған орта, оның текті ұрпақтарына қатысты құнды да маңызды тақырыптар білгірлікпен қамтылған естеліктерінде сол бір ұмытылмас күндер жайында «Шыңғыстаудан алған алғашқы әсер өте тамаша еді. Өйткені талай ауылға бардық, Тұраштың өз үйінде болдық, әлгінің бүлдіршіндей балалары сөйлегенде, былай өлең айтқанда, олардан бір жақсылықтың, бір сұлулықтың иісі аңқып тұрғандай көрінді» [2, 72], «Жебеш деген әнші болды Тұрағұлдың баласы — Жебірейіл деген. Жебірейіл сияқты Абайдың өлеңдерін ешбір пенде осы күнге дейін айта алған емес. Оны жұрт Жебеш дейтін. Жебештің «Қараңғы түнде тау қалғыпты» айтқаны анау Орда тауының түбінде отырып, әлі күнге дейін құлағымда» [2,74] деп тебірене жазды. Тұрағұл Абайұлы (1876–1934), Жебірейіл Тұрағұлұлының (1903–1930) шығармашылық тұлғасын

ашудағы сырлы сезімдегі эстетикалық толғаныстары Ә.Марғұланның өнер күдіретін айрықша бағалаған жан әлемінің көркемдік иірімін танытады.

Ұлт руханиятының алтын бесігі Шыңғыстау өлкесі туралы естеліктерінде Шәкәрім Құдайбердіұлына қатысты деректер кездеспейді. Десек те жаһан ғылымы мен ілімін терең игерген ғалым Шәкәрімнің «Түрік, қырғыз-қазақ хәм хандар шежіресімен» (Орынбор, 1911) жан-жақты таныс болды. Қайым Мұхаметқанұлы «Шаһкәрім» зерттеу мақаласында ақынның аталған шежіресіндегі Алаша ханға қатысты тарихи деректерді айта келіп, Абай мен Шаһкәрімнің берген мағлұматтарын академик В.В.Бартольдтың еңбектерінен көреміз деп жазады (қара.: Шәкәрімтану мәселелері. 69-бет). Ал Әлкей Марғұлан Ленинградтағы Шығыс институтының түркология бөлімінде, сонымен қатар тарих-филология факультеттерінде қатар оқығанда және де Өнер институтында дәріс тыңдап жүргенінде Орта Азия тарихы мен археологиясы жайында академик В.В.Бартольд дәрісінен нәр алғаны мәлім. Санкт-Петербург университетінің шығыс тілі факультетін тамамдап, ғылыми-оқытушылық қызмет атқарған әрі Орта Азия мен қазақ даласының тарихын, мәдениетін терең зерттеген В.В.Бартольдтың (1869–1930) Шәкәрім шежіресімен таныс болғаны да еш күмән тудырмайды. Міне, Әлкей Хақанұлы Шәкәрім Құдайбердіұлы шежіресіндегі кейбір тарихи дерек көздерін «О носителях древней поэтической культуры казахского народа» (кітапта: М.О.Ауэзову: Сборник статей к его шестидесятилетию. — Алматы, 1960) зерттеу мақаласында келтіреді. Абай қолжазбаларын мұрағаттардан тыңнан тапқан ғалым «Абай шығармаларының негізгі нұсқасы болып табылатын Мүрсейіт Бікеұлының дәптерінен басқа князь Кудашевтің, Сәдуақас Мұсаұлының, Г.Н.Потаниннің, И.Я.Коншиннің тізбелерін салыстыра зерттеп, олардың жазылған жылдарын анықтады. Кудашев тізбесінің Сәдуақас қолжазбасының көшірмесі екенін дәлелдеді» (Т.Рсаев). Өз кезегінде қолжазбаны бірінші рет тізген Мәшһүр Жүсіп Көпеев екенін, ал Сәдуақас өз дәптеріне көшіріп алғанын да дәйектеп, ол тізбеде Абай шығармаларынан басқа бірнеше ақынның, соның ішінде Арыстан, Табынбай, Шәкәрімнің, Мәшһүр Жүсіптің жазғандары да бар деген құнды дерек көздерін нұсқады («Қ.Ә». — 1969. — 16 шілде).

Орыстың В.В.Сиповский, Р.Кулле сынды атакты ғұламаларының Абай мұрасын тануына әрі насихаттауына рухани дәнекер болған әмбебап әдебиетші Әлкей Марғұлан зерттеулерінің ең мәнді арнасы — Абай және Шоқан мұрасы.

Бұл бағыттағы зерттеулері соны сипаттағы ізденістер тұрғысынан отандық әдебиеттануда озық мәнге ие. 1929 жылы Абай шығармашылығынан дипломдық жұмыс жазған әдебиетші мұрағат материалдарын ғылыми айналымға енгізе отырып, абайтануды соны деректермен толықтырды. «Абайдың жаңадан табылған қолжазбалары» («Социалистік Қазақстан». — 1954. — 21 қырк.), «Абайдың Ленинградтағы қолжазбалары» («Әдебиет және искусство». — 1957. — № 3), «Абайдың інісі Халиуллаға жазған хаты» («Қ.Ә». — 1959. — 12 маус.), «Абайдың қолжазбасы» («Қ.Ә». — 1963. — 16 тамыз), «Жас Абайдың фотобейнесі» («Қ.Ә». — 1970. — 2 қаз.), «Күміс сандық кұпиясы» («Қ.Ә». — 1981. — 1 қаңт.), «Ақын өскен орта» («Жұлдыз». — 1982. — № 4) өзге де ғылыми зерттеулерінің әдеби-тарихи, танымдық-тағылымдық маңызы айрықша. Мәселен, Ақан серінің, Жаяу Мұсаның және Абайдың фотосуреттерін мұрағаттардан тауып ұсынған ғалым «Жас Абайдың фотобейнесі» («Қ.Ә». — 1970. — 2 қаз.) мақаласында ұлы ақын фотобейнесінің жарыққа шығуы — «ақын өмірін толық зерттеп білу үшін аса қымбатты деректердің бірі, Абай атын ғасырлар бойы ардақтайтын жарқын бейне» деп білді. Ақын бейнесіндегі даналық пен парасаттың, ұлылық пен кеменгерліктің кемел тұлғасына өзгеше сезім күйінде, өршіл рухта ене отырып: «Осындай терең ойлармен шұғылданып жүрген жас Абайдың суреттегі отырысы, оның қияпаты, жан күйін сыртына шығаруы ол кездегі қазақтардан бүтіндей өзгеше. Кесслердің фотосындағы Абай ойға батқан жас кеменгер, ақылымен, рухани күшімен көпшілікті өзіне қаратқан жігіт ағасы. Оның байсалды, маңғаз түрінен білімнің, ойдың, сезімнің, сұлулықтың аңқыған күшті лебі көрінеді» дей келіп: «Мағауияны қоспағанда, Абай мен оның балаларының жалпы сипаты ғасырлар бойы өркендеп келген түркі тайпаларының антропологиялық келбетіне келеді» деген құнды пікір айтады. «Жалпы айтқанда, Ленинград пен Москва архивтерінде Қазақстан туралы екі-үш ғасыр бойы жиналған мәліметтердің көптігі сонша, оларды қазақ тарихының, мәдениетінің алтын қазынасы деуге болады: қандай қиын мәселелердің соңына түссең де, оңай шешетін материалды содан табасың. Саясат, білім, шаруа, мәдениет, өнер, техника, география, жертану, геология (кен орындары), гидротехника (жер суару, кәріз, шығыр), архитектура, тағы басқа толып жатқан мәселелерге қатысты мәселелердің барлығы да кезігеді» [5] деп мұрағат қорындағы ұлт мұрасын игерудің бағыт-бағдарын да білгірлікпен нұсқады.

Ғалым өзінің қандай да болмасын тың зерттеулеріне өзек етіп алған тақырыптарын мұрағат негізіндегі маңызды деректермен нығыздап, ұлтымыздың айтулы тұлғаларының өмірі мен қоғамдық

қызметін бағалауға отаншылдық рухтағы парасат биігінен келді. «Ақын туған орта» мақаласында Құнанбай тұлғасын қазақ қоғамының тарихи шындығы тұрғысынан әділ бағалап, мұрағаттағы тың деректерімен толықтырды. Дала тарланының дара туған болмысын бағалаудағы саяси танымдағы қасаң пайымдардың сенін бұзды. Құнанбайдың ата-бабасына, үрім-бұтағына, әлеуметтік өмір ағысындағы қайраткерлік тұлғасына қатысты кеңестік қалыптағы идеологияға бүтіндей бөлек санаткерлік көзқарастағы пікір білдірді [6].

Абайдың Халиоллаға жазған хатын негізге ала отырып, «мұнда ата мен ойшыл жас ағаның жарқын ойлары жаңа өсіп келе жатқан дарынды бала Халиулланы толқындырмай қойған жоқ, оны тура білім қақпасының есігіне апарып кіргізеді» деп Құнанбай ұлағатын жеткізеді. Құнанбайдың әкесі Өскенбайға берген асындағы ұлттық дәстүрге қатысты құнды этнографиялық деректер де тыңнан қамтылды (майданға жалаңаш сұлу әйелді шығару). Ескі дәуірден келе жатқан аталған қызық сауық тек «Манас» жыры мен Өскенбайдың асында ғана кездесетінін байыптады. А.Янушкевичке қазақ тіршілігі туралы айтқан Құнанбай хабарларының (қазақтың мал шаруасы, қамыстан үй салу әдісі, қазақ тұрмысы, салты, рухани тіршілігі, бала тәрбиелеу ісі, ескі шежіре, Домбауылдың шежіресі, Алтын Орда тарихы, Шыңғыстауда сақталып келген Шыңғысханның бірінші ордалары) маңызы да кеңінен ескерілді.

«Құнанбай көп өмірін зұлымдыққа қарсы тұру ісіне жұмсаған» деп «Қызыл бузауға» қарсы пәрменді істерін, «өзі игі, өзі адал, өзі сергек, өзі ойшыл» Құнанбайдың әскери губернатор Фридрихстың «арам ойлы, залым ісіне қарсы тұрып, ел шаруасын оның қанішер талауынан сақтағысы келеді» деп отаршыл жемқордың арам пейіліне, жымысқы іс-әрекетіне жол бермеудегі қажыр-қайратын, табандылығын мұрағат деректері мысалында дәлелдей көрсетті. Ел билеудегі «қызметтерде Құнанбайдың ой санасы, шаруа ісі, ел басқару жұмысында атқарған істері өзгелерден бүтіндей өзгеше болып отырады» деп мектеп, медреселер ашудағы, сол арқылы руханият тамыршысы тұрғысындағы игі қадамдарын айрықша бағалады. «Өз балаларына да сондай білгіш, саналы ойлар үйреткен. Мұның барлығын Қарқаралы, Аягөз, Шыңғыстау, Семей төңірегінде аса жарқын түрде қолданған. Үлкен медреселерді Қарқаралы мен Семейде, Бесқарағайда аштырған» деп нақты деректер келтіреді.

Құнанбайдың сәулет өнерін ерекше қадірлеп сүйгенін айта келіп: «Қарқаралыда, Семейде үлкен мектептер ашқан. Оның біреуін тіпті Мекке қаласына апарып тұрғызады» деп түйеді. Құнанбайдың Фридрихс бұйрығымен Омбыға апарылып, алты ай үй абақтысында ұстауы, дала шонжарын бостандыққа шығарудағы Шыңғыс пен Шоқан қажыр-қайраты, Гасфорд шапағатына қатысты мол деректер берілді.

Ә.Марғұлан сондай-ақ Құнанбай Өскенбайұлы және Нұрғаным суретіне де тереңнен бойлайды. Суреттің түсірілуі жоғарыда айтылған қиыншылық кездің соңғы мезгіліне деп келетінін айтады. Құнанбайдың киімдеріне тоқталып, белінде көркемделіп өрнектелген кісенің асқан шебер қолынан шыққанын, кісенің ұлттық дүниетанымнан туындағын бедерлеріне тоқталады. «Мұны жасаған бір ойшыл ақылды зергер болу керек. Ол ескі дәстүр бойынша түрік қағанаты, ғұн дәуірінде қолданған өнер үлгісін еске түсіреді. Адамды, алып ер бөріні, аспанның қыраны бүркітті қадірлеу қыпшақ елінің шеберлері де аса ардақтаған» деп түйеді. Көкбай ақын айтқан Балта ақынның Құнанбай туралы айтқан «Ей, Құнанбай, Құнанбай // Басқан ізін Бұхардың қақпасындай // Айтқан сөзің жыраудың нақылындай // Сен өлсең де өкінбен // Артында алтын балаң Қалды ат басындай» деген өлең жолдарын келтіре отырып, оның жарқын ойшыл Абайға арналғанын түйіп, «Мұның барлығы Абайдың төңірегін әлі де жақсы зерттеудің керек екендігін көрсетеді» деп Абай, Құнанбай тұлғаларын терең зерттеуде қолға алар келелі істің бағыт-бағдарын зерделейді.

Ғалымның «Шоқан және «Манас» (1973) зерттеуі шоқантанудың келелі арқауын көне мәдениет, әдебиет күретаырымен тығыз байланыстырумен құнды. Шоқанның «Манас» жырын ғасырлар бойы Орта Азия мен Қазақстан жерінде қолданылған «түркі» деп аталатын дәстүрлі арап емлесімен жазғанын зерделеу арқылы оның көне мұрамызды танудың түйінді желісінен ажырағысыз арнасымен дәнекерлейді. «Түркі» жазуының мың жылдық қалыптасқан тарихын айта отырып, қоғамның рухани өміріндегі маңызын Х ғасырдан бастап, соңғы дәуірге дейін Орта Азия мен Қазақстанда, Орал, Еділ бойында жасаған дарындардың өз ойларын қағаз бетіне аталған жазумен түсіргеніне ерекше мән береді. Сол арқылы шағатай ақындары, Бабыр, Қадырғали Жалайыри, Әбілғазы тарихи жазбалары, Бұқар жырау, Абай өлеңдері, Сырым Датұлы нақылдарының «түркі» жазуымен бүгінгі күнге жетуінің әдеби-тарихи дәстүрінің маңызын ашады. Сонымен қатар осы көне жазумен сақталған тарихи шежіре, әдебиет, тіл мұраларын айтқанда «Қорқыт», «Оғызнаме», «Мұхаббатнаме», «Шайбанинаме», «Саңлақ» сынды қолжазбаларды және қазақ, қарақалпақ, ноғай халықтарына ортақ

XIII–XVI ғасырлардағы ерлік, махаббат жырларын нақты мысалға алып, «олармен қатар XVI–XIX ғасырдағы қазақ халқының Орта Азия, Ресей, Қытай мемлекеттерімен елшілік, жұрт аралық қатынастары да бір ғана осы жазумен жүргізілген. Шоқан жазып алған «Манас» жыры сондай тарихи жазулардың бірі» деген тұжырым жасайды.

Шоқантану аясында қазақ халқы құрамындағы Оғыз әсеріне қазақ мифтері мен ауыз әдебиеті нұсқаларындағы көріністері тұрғысынан үңіліп, оның негізді қисындары мен негізсіздерін ажырата талдайды, мифті ертегімен ғана емес, тұтас ауыз әдебиеті үлгілерімен бірлікте саралап, шығу тегі мен түптөркінін, даму жолдары мен эпикалық табиғатына дейін кешенді қамтиды. «Манас» жырын талдау негізінде «Оғызнаме», «Ақсақ құлан», «Махаббатнаме» дастандары, Күлтегін, Мойыншора, Білге қағанға арналған жәдігерлерде кездесетін ортақ атаулар, ұғымдар, түсініктерге дендей еніп, олардың қазақ ауыз әдебиеті нұсқаларында кездесетін желілі сарынының қатпары терең астарын талдайды. «Қорқыт», «Оғызнаме», «Ақсақ құлан» мәтіндерін «Манас» жырларымен салыстырып қарастырғанда, оларға тән болып келетін ортақ сипаттарды дәстүр арнасында нақты мысалдар арқылы ашады. Ал, мифтік сарындардан халық өмірінің тарих көшіндегі тағдыр-талайының елеулі кезеңдерінің табын тануымен өткенімізге саналы қарауға ой салды.

Халқымыздың байырғы фольклорлық, көне жазба мәдениетінің этнографиялық бай мұрасының бүгінгі күнмен этногенетикалық байланысын ғылыми негіздеу барысында Ш.Уәлиханов жазып алған «Манас» мысалында эпос генезисін ертедегі көшелі тайпалар заманынан бастап, түркі тайпалары эпосы Ғұн, Үйсін дәуірінде туа бастағанын дәлелдейді (Ә.Қоңыратбаев).

Ә.Марғұлан басқаруымен Ш.Уәлихановтың бес томдық жинақтары, таңдамалы жинақтары (1961–1972) (1985) жарық көрді. Отандық ғылымның іргелі табысы саналатын еңбектерді жариялауда ғалым КСРО мұрағаттарынан ұлы тұлғаның үш жүздей шығармасын тауып, ғылыми редакциясын жасады, адамзат игілігіне айналдырды. Шоқан шығармашылығын қамтыған елуден астам мақала, жалпы көлемі 100 баспа табақтан астам ғылыми түсініктемелер жазды. Шоқан жазып алған «Манас» жырының аса құнды нұсқасын тауып, жеке кітап етіп бастырды («Қ.Ә». — 1984. — 21 қырк.). «Шоқанның жарияланбаған мұралары» («Қ.Ә». — 1981. — 16 қаз.), «Шоқанның естеліктері» («Қ.Ә». — 1982. — 2 сәуір), «Шоқан өскен орта» (С.Өтениязовпен бірге) («Жалын». — 1985. — № 1) өзге де мақалаларының шоқантанудағы маңызы зор. Мысалы, «Шоқанның жарияланбаған мұралары» мақаласында Әлкей Хақанұлы: «Шоқанның бес томдық шығармаларына кірмей қалған мақалалары әлі де көп. Өмірбаяны туралы жүз беттік документтері тағы бар. Әлі еш жерде басылмаған көп жазулары бір ғана архивте сақталып келеді. Шоқанның мен ашқан мақалаларының тізбесі 135 бет... Әлі басылмаған жазулары төрт кезеңді аңғартады: 1) Шоқанның жас кезінде жазғандары (1855–1869); 2) Петерборда жазғандары (1860–1861); 3) ауылға қайтып келіп жазғандары (1862–1863); 4) Черняев экспедициясына қосылғаннан кейін жазғандары (1864–1865)» деп шоқантануда атқарылар келелі істерді нұсқады.

«Хандар жарлығының тарихи маңызы» (1943) атты кандидаттық, қазақ ғылымының тарихында тұңғыш рет «Қазақ халқының эпикалық жырлары» (1945) деген тақырыпта қазақ эпосынан докторлық диссертация қорғаған Ә.Марғұлан ғылыми зерттеулерінде отандық тарих пен әдебиет, мәдениет пен өнері ажырағысыз тұтастықта кешенді қарастырылды. Осы бір ғажайып қасиеттер ғалым еңбектерінде үзілмес арқау, ортақ желі болып өріліп отырады. Тоталитарлық жүйедегі ұлттың терең тамырлы рухани мұрасын еуропацентристік қалыпта қарастырудағы таяз тұжырымдарға тойтарыс беріп, қалыпқа сыймаған кемел ойларымен әлеумет ой-санасын ұлтсыздандырудан сақтауда рух асқақтығын танытуда Алаш аманатындағы парызын атқарып өтті. Бұған бүгіндері де ғылыми мәні мен мағынасы жойқын еңбектерін тізбелемей-ақ бір-екі зерттеуіндегі терең ойға назар аударсақ, Марғұлан мұратының мәңгілік темірқазығындағы түркілік тамырымыз, Алаштық аңсарымызға жаңадан қан кұйылады.

«О носителях древнего поэтического искусства казахского народа» (кітапта: М.О.Ауэзову. Сборник статей к его шестидесятилетию. — Алматы, 1960) зерттеуінде жырау тұлғасы, қоғамдық өмірдегі тұғырына қатысты құнды ғылыми тұжырымдар жасалса, «Күйді ерттеп, әнді мінген кемеңгерлер... Қазақтың сал, серілік дәстүрі» еңбегіндегі ғылыми талдаудағы ой-өріс тереңдігіне иланамыз. Қазақтың сал, серілік дәстүрінің бастауын Түрік қағанатымен байланыстыру («Серілікті әдет қылған ойшы кісінің бірі — Иоллық тегін деген кісі. Ол өзі ғажайып аңшы, мерген, атты күтіп ұстайтын бапкер, сонымен қатар асқан ақын, жырау болған»), аталмыш өнер биік сатыға жеткен қазақ дәуіріндегі хандар тұлғасын айшықтау («Қазақ хандарының көбі өздерінің бабалары Жошы, Ордаежендердің серілік дәстүрін жалғастырған. Ең бірегейі — әз Жәнібек. Ол атақты аңшы, құладыңға қу ілдірген саятшы болып, ойын-сауықты көп қуып, ел-елді аралап, қалыңдық іздейді

екен». «Серілікті аса биік сатыға жеткізген Есімхан. Оның қамқа тоны, басындағы бөркі, аяғындағы қызыл етігі тегісімен алтынмен кестеленіп отырған», кейінгі кезеңдердегі сал-серілер шығармашылығындағы тұтас өнерпаздық қасиеттерді дәстүр ұласуымен бірлікте екшеуі соның айқын дәлелі. Ақан серінің көркемдік әлемін, эстетикалық тұғырын зерделеудегі пайымдары Мағжанның «Ақан сері» мақаласының стилін айқын аңғартады.

Әлкей Марғұланның «Қорқыт ата туралы» («Білім және еңбек». — 1982. — № 4), «Қорқыт туралы жазбалар» («К.Ә». — 1982. — 12 қараша), «О значении эпиграфических памятников Казахстана» («Қазақ ССР ҒА хабарлары. Филология сер. — 1983. — № 2), «Қорқыт ата өмірі мен әфсаналары туралы» («Жұлдыз». — 1983. — № 3), «Ең ескі дәуірдегі халықтың аңыздары» («Жұлдыз». — 1983. — № 5), «Тамғалы тас жазуы» («Жұлдыз». — 1984. — № 1), «Қазақ жазуының тарихынан» («Жұлдыз». — 1984. — № 8), «Арқадағы тас мүсіндер» («Білім және еңбек». — 1984. — № 9) ғылыми зерттеу мақалаларының маңызы зор. «Оқымыстының барлық күш-қуаты — ғұн, сақ, үйсін, қыпшақ, оғыз дәуірлерінің тарихына, көшпелілер мәдениетіне, археологиясына, көне аңыз, мифтерге, түркологияға, ескі қалалар құрылысына, архитектураға арнап, кеңес заманына қатысты мүлде қалам тартпаушы орыс отаршылдығына, коммунистік тоталитаризмге іштей қарсылық, ата-бабаларының бір кезде жасаған ұлы мемлекетіне, олардың азаттық-рухани салада тудырған ғажайып өркениетіне деген мауқы басылмаған мәңгілік махаббатынан туған қайсар да қастерлі күштарлық болатын» (Р.Нұрғали).

«Тамғалы тас жазуы», «Қазақ жазуының тарихынан» зерттеу мақалаларында халқымыздың бағзы дәуірлерден тамыр тартатын көне әдебиеті, мәдениетінің руханият әлеміндегі маңызы адамзат өркениетінің дамуындағы құндылығы тұрғысынан айқындалды. Ғалым қазақ жеріндегі сонау ғұн дәуірінен бастап ХІХ ғасырға дейінгі аралықтағы әдеби, мәдени, рухани өркендеу кезеңдеріндегі жазу тарихын құнды тарихи, этнографиялық, археологиялық деректер негізінде нақты мысалдармен зерделейді. «Қазақ сахарасын қоныстанған қазақ елі кешегі орыс әліппесін мирас еткенге дейін үш жазуды қолданып келді. Олар — ескі Таластан табылған Орхон-Енисей бойына тараған Орхон (V–IX ғғ.), соғдылықтар арқылы жеткен ұйғыр (IX–XV ғғ.) және арап әрпімен енген жазулар (XIV–XX ғғ.)» («Жұлдыз». — 1984. — № 8) деген пікірін дәлелдеуді мақсат еткен ғалым аталған жазулардың мән-маңызын ұлттық таным мен сана өркендеуі, кемелділік биігіне жетудегі руханият арналарының қайнар бұлақтары тұрғысынан саралайды. Біріншіден, Орхон, ұйғыр жазуларын көп заман бойы қолданған елдер — оғыздар, қыпшақтар, наймандар, керейлер, меркіттер, өңгіттер (уақ тайпасы) болғанын, Орхон жазуларын оғыз, қыпшақтар, ертедегі наймандар, керейлер жақсы меңгергенін, екіншіден, Сыр бойы, Таластағы қалаларда, қыстақтарда мектеп, медресе болғанын, олар негізінен араб жазуын үйренуге ден қойғанын, ондай үлгілі мектептер Ташкентте, Түркістанда, Сауранда, Сығанақта, Отырарда, Сайрамда, Шымкентте, Созақта ашылғанын байыптайды. Қашан да ғылыми принциптілікте ұлт мүддесін көздеген ғалым медреселер ашып, білім мен ізгілік қасиеттер дарытқан тұлғаларды тарихи шындыққа сай бағалайды. Әсіресе Қожа Ахмет Йассауи ұлағатын ашудағы тұжырымдары айрықша. Мысалы, «бұл медреселерді ашуға Қожа Ахмет Йассауидың ұрпақтары — Жұм Ахмед Ясау, Ғамал Хажы, Хож Ахмед ибн Ахмед Шашти, Мұхамед Бабаи (Баба-Ата) Абутараб Бахши, Абу Язит Бестами, Гузи ора Маргушы (Маргуба) үлкен себепкер болған. Бұлардың барлығы Йассауидың адамгершілік, шындық, әділет сөздерін қадірлеп, бар өмірін білім, дүние тануға жұмсаған ғалымдар, халықты надандықта қалдырмай, ілгері бастыруға ұмтылған адамдар». Сол бір ілкі қасиеттің ұлы далада сақталу үрдісінің көрінісі ретінде Құнанбай мешітін, Шыңғыс Уәлиханов, Баянауылдағы Қамаридден, Торғай бойындағы Дулығалы мектептерін атайды. Ғалым бұл мектептер шын мәнінде халқымыздың біртуар перзенттері алғаш білім алған алтын ұя болғанын Абай, Шоқан, Ыбырай, Мәшһүр Жүсіп сынды тұлғалардың сонау көнеден басталған арналы бұлақтардан нәр алуы деп тұжырымдайды. Шыңғыс Уәлиханов, Құнанбай Өскенбайұлы, Анайұлы Мұса, Тәттімбет, Барак батырлардың қаржысына Омбыдағы қазақ мектебінің ашылуы барысында ғалым атап өткеніндей «...бұлақ көзі ашылып, Шоқандар шықты». Ғалымның «Тамғалы тас» жазуы. Орта ғасырда қазақша тасқа бедерленген белгілер» мақаласының да әдеби-тарихи құндылығы ерекше. Қазақ жеріндегі көне мәдениеттің жарқын бір үлгісі ретінде кезінде осы өлкені мекендеген тайпалардың тас бетіне жазып қалдырған белгілерін, соның ішінде «Тамғалы тас» құпиясын аша отырып, «қазақ» сөзінің этнонимін, ұлт атауының «XV ғасырдан бастап «Казакия» қазақ ұлысы болып, бұрынғы Дешті-Қыпшақтың орнына Қазақстан сөзі қолданыла бастады. Демек, «Тамғалы тастағы» жазу, таңбалардың көп түсуі тарихи дәуірдегі дәстүрлі істен туғанын» ғылыми негіздеп берді.

Сан қырлы ғалымның халқымыздың тарихы, археологиясы, этнографиясы, қолданбалы және сәулет өнерінен жазылған энциклопедиялық сипаттағы ғылыми еңбектері де рухани кемелденуімізге мәңгілік азық болып қалады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 *Марғұлан Ә.* Алғашқы өрлеу / Кітапта: Біздің Мұхтар. — Алматы, 1976. — 131-б.
- 2 Ақ Орда. — 1993. — № 1.
- 3 *Досжанов Д.* Абақты. — Алматы, 1992. — 267-б.
- 4 *Мұхаметқанұлы Қ.* Шаһкәрім / Кітапта: Шәкәрімтану мәселелері. — Семей, 2007. — 69-б.
- 5 *Марғұлан Ә.* Жас Абайдың фотобейнесі // Қазақ әдебиеті. — 1970. — 2 қазан.
- 6 *Марғұлан Ә.* Ақын туған орта // Жұлдыз. — 1982. — № 4.

С.Б.Жумагулов

Алкей Хаканович Маргулан

В статье анализируются неповторимые грани научно-исследовательского творчества выдающегося казахского ученого-энциклопедиста, титана отечественной науки Алкея Хаканулы Маргулана. Отражаются новизна и актуальность научных исканий в литературоведении. Также рассматривается духовная преемственность казахской интеллигенции начала XX в.

S.B.Zhumagulov

Alkei Khakanuly Margulan

In the article it is analyzed unique sides of a research creativity of the outstanding Kazakh scientific encyclopedist, the titan of a domestic science of Alkei Hakanuly Margulana. It is reflected novelty and an urgency scientific search in literary criticisms of times binding a thread. As Alash is considered character traits of the scientist in aspect of communication with spiritual continuity the Kazakh intelligency of the beginning of the XX-th century.

ӘОЖ 82.0

С.Б.Жұмағұлов, С.Т.Жүнісов

Е.А.Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университеті

Ұлттық әдебиеттанудағы фарабитану бастаулары

Мақалада ұлттық әдебиеттану ғылымындағы фарабитанудың қалыптасу жолдары жан-жақты қарастырылған. Қазақстан ғалымдарының әлемдік деңгейдегі ұлы ғалымның ауқымды ғылыми мұрасын зерттеу ерекшеліктеріне ерекше көңіл бөлінген. Сонымен қатар ұлттық әдебиеттанудағы фарабитанудың бастауларына тән ғылыми бағыт анықталды.

Кілтті сөздер: фарабитану, ұлттық әдебиеттану, Әбунасыр әл Фараби, Ақжан Машани, А.Көбесов, XX ғасырдың 60–80-жылдары, Шығыс философтары, фарабитанушылар, Фараби мұрасы.

Қандай да болмасын халықтың ұлттық рухын сақтауда ұлы тұлғалары қорған болып келген және де бола бермек. Халқымызды отарлаудан кейінгі ұлтсыздандыру саясаты, ұлттық әдебиеттің тамырына балта шабу арқылы да көрініс тапты. Қылышынан қан тамған қызыл өкіметтің абсурдтық идеялары, бабалар мұрасы мен заңды мұрагерлерінің табысуына өз кесірін тигізбей қоймады. Алаштың маңдайалды марқасқа ұлдары, қанқұйлы өкіметтің қасабына ұшырамағанда, тек ұлттық әдебиеттану ғылымы ғана емес, барша қазақ ғылым-білімі ертерек қолға алынып ерекше екішелері сөзсіз еді.

Алаш арыстарының пешенесіне жазылмаған миссияны олардың рухтас ізбасарлары бастады. Сеңнің қозғалуына «жылымық жылдарының» әсері мол болғаны белгілі.